

ИВАН ХАРАЛАМПИЕВ (Велико Търново)

ОСНОВНИТЕ ПРИНЦИПИ НА ЕВТИМИЕВАТА ЕЗИКОВА РЕФОРМА И ЕЗИКЪТ НА ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Езикът на Григорий Цамблак все още не е изследван напълно. Това е важна предстояща задача, с чието решаване ще бъдат изяснени много въпроси, свързани с реформаторската дейност на търновските книжовници от школата на Патриарх Евтимий. Преди десетина години Ив. Гълъбов писа, че единствената възможност да се възстанови езиково-стилният кодекс, свързан с името на Евтимий, е да се изследват неговите съчинения от тази гледна точка. От друга страна пък, според него съчиненията на Григорий Цамблак са едни от основните източници, по които може да се съди за стабилността на създадените норми.¹ Ясно е, че проучването на Цамблаковия език е наистина важна задача, но то може да се осъществи пълноценно само ако се разполага с подробно изследване на Евтимиевия език като основа за съпоставка. Засега такова изследване все още липсва, но и направеното не е малко, като се има пред вид, че началото на сериозното проникване в езиковите особености на Евтимиевите творби беше поставено сравнително неотдавна с програмната студия на Д. Иванова-Мирчева „Евтимий Търновски, писател-творец на литературния български език от късното средновековие“, изнесена като доклад на Първия търновски симпозиум през 1971 г.²

Досегашните изследвания дадоха възможност да бъдат подложени на критична преценка изтъкваните доскоро два основни принципа на езиково-правописната реформа на Евтимий Търновски, а именно: съзнателен стремеж за приближаване на правописа и езика към Кирило-Методиевите образци и следване на гръцкото писмо и гръцкия език.³ Първият принцип беше доуточнен. Проучванията върху историята на българския книжовен език до Възраждането, както и езиковият материал, извлечен

¹ Ив. Гълъбов. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV век. — В: П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Давчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 58.

² Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 197—210.

³ Ив. Харалампиев. За основните принципи на езиково-правописната реформа на патриарх Евтимий Търновски. — Български език, 1979, кн. I, с. 22—30.

от произведенията на Евтимий Търновски,⁴ показаха, че не би могло да се говори за стремеж на търновските книжовници да се придържат към нормите на един, и то Охридския, книжовен център от старобългарската епоха, който се смята за продължител на Кирило-Методиевата традиция в българските земи. Езикът на Евтимий Търновски, а и въобще книжовният език на късното българско средновековие е в същност езикът и на двата старобългарски книжовни центъра, развит и обогатен, доведен до съвършената форма на класически книжовен език.⁵ Формулиран беше и трети основен принцип: съобразяване с етапа, до който е достигнало развитието на старобългарския книжовен език в среднобългарската епоха (XII—XIII—XIV в.), с новоразвити черти, добили широко разпространение в среднобългарските писмени паметници.⁶ Третият принцип е особено важен за правилното разбиране на езиковите занимания на търновските реформатори от школата на Евтимий. Принципът за придържане към езиково-правописните особености на гръцки образци не буди възражения. Засега той може да бъде илюстриран с неособено богат и сигурен езиков, главно словообразователен и синтактичен, материал, тъй като все още не разполагаме с едно критично издание, от което да се види какви гръцки образци и по какъв начин са следвали търновските книжовници, създавайки своите оригинални творби.

Така формулираните три основни принципа биха могли да се смятат за общовалидни и безспорни само ако могат да се приложат в пълна степен към езика и на останалите търновски книжовници, а на първо място — към езика на Григорий Цамблак. Такава е и задачата на настоящата статия: с езиков материал, извлечен от Цамблакови творби⁷, да се провери правилността на коригираните и разширени основни принципи на Евтимиевата езикова реформа. По този начин ще бъде обогатена с нови наблюдения и досегашната ни представа за езика на Григорий Цамблак.

* * *

Немногобройните работи, посветени на Цамблаковия език, показват интересни неща. Преди всичко се вижда невъзможността редица негови особености да се характеризират точно, като се посочи или връзката им с езиковите норми, познати от най-старите ни писмени паметници, или връзката им с особености на гръцки образци, т. е. невъзможно

⁴ По изданието на E. Kaľuŝnias k i. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393). Wien, 1901.

⁵ Д. И в а н о в а - М и р ч е в а. К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX—X до XIV века. — Старобългаристика, I (1977), кн. I, с. 40.

⁶ И в. Х а р а л а м п и е в. Цит. съч., с. 24—25.

⁷ Използван е материал от следните Цамблакови творби: 1. Похвално слово за Евтимий — по изданието на П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев; 2. Мъчение на Йоан Нови — по изданието на П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966; 3. Житие на Стефан Дежански (ЖСД) — по рилски препис от XV в., който се намира в Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г. Сегментиран, развързан и снабден със съвременна пунктуация текст ми предостави проф. А. Давидов. Цифрите след всеки пример отговарят на съответния лист в Рилския панегирик; 4. Похвално слово за Киприан (ПСК) — по изданието на Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. Кн. I. С., 1958, с. 180—189.

е езикът на Григорий Цамблак „да се побере“ в рамките, очертани от споменатите по-горе два стари основни принципа на Евтимиевата езикова реформа. Резултатите от подробните наблюдения на А. Давидов върху състоянието на еровете в Похвално слово за Евтимий (ПСЕ) и Мъчение на Йоан Нови (МЙН)⁸ например показват, че в това отношение Цамблаковият език не следва точно нито една от четирите ранни школи на старобългарския книжовен език.⁹ Както отбелязва А. Давидов, във фонетично отношение двата ера в Цамблаковия език са изравнени в посока на големия ер (ъ), който означава твърд еров звук.¹⁰ Личи стремеж в средата на думата ерът (само ъ) да се пише там, където се произнася. В краесловие ерът няма звукова стойност, може да се изпусне (когато думата е проклитика или пък е свързана с енклитика), а когато се пише, се предпочита знак за малък ер (ь). Дадено е широко място на изпадането на някогашните слаби ерове и това едва ли е само правописен похват,¹¹ тъй като ясно личи връзката между изговор и правопис. Това е нещо напълно нормално за Григорий Цамблак, а и за неговия учител Евтимий, чиито творби са предназначени преди всичко за слушатели.

Без да се впускаме в подробности, ще посочим особено интересните и показателни изводи на Ив. Гълъбов в студията му за Цамблаковото слово за Евтимий и българския книжовен език в края на XIV в.¹² Като търси, но не може да открие в езика на Цамблак някакво закономерно следване на точно определени старобългарски образци, Ив. Гълъбов отбелязва, че специфичната за Цамблак и за школата отдалеченост от народния български език в края на XIV в. се постига „чрез следване на образците на старата писменост, но не взети в тяхната цялост, в пълнотата на техните най-разнообразни прояви, не и чрез възприемането и следването на нормите на една точно определена тяхна проява, на една от старите школи“¹³. Този извод потвърждава правилността на направената от нас корекция на първия основен принцип на Евтимиевата езикова реформа. Езиковият материал е дал възможност на Ив. Гълъбов да достигне и до две други, много ценни обобщения. Първото от тях е, че всички черти на Цамблаковия език не могат и не бива да се свързват с това, което средновековният български книжовен език е постигнал още в старобългарската епоха, че и по-късните епохи са оставили своите отражения.¹⁴ Казаното идва в подкрепа на твърдението ни, че в основата на реформата е лежал и трети принцип — принципът за съобразяване с промените в средновековния български книжовен език до средата на XIV в. Второто обобщение на Ив. Гълъбов е свързано с необичайното за езика на Григорий Цамблак наличие на елементи, харак-

⁸ Вж. А. Давидов. Преписи и издания на Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. — В: П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Цит. съч., с. 94—98; също и Правопис на най-стария препис на „Мъчение на Йоан Нови“. — В: П. Русев, А. Давидов. Цит. съч., с. 125—132.

⁹ Ив. Гълъбов. Ранни школи на стария български книжовен език. — Български език, 1968, кн. 2—3, с. 141—148.

¹⁰ А. Давидов. Цит. съч., с. 96.

¹¹ Срв. А. Давидов. Правопис на най-стария препис..., с. 132.

¹² П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Цит. съч., с. 55—90.

¹³ Ив. Гълъбов. Цамблаковото слово за Евтимий..., с. 87.

¹⁴ Пак там, с. 89.

терни за живата реч, които се откриват главно в лексиката и в словообразуването.¹⁵ Авторът специално отбелязва, че това не е случайно, че такива случаи са типични за езика на Григорий Цамблак и са „интересни показатели за трудностите, с които е трябвало да се запази старинният и отчужден характер на книжовния език при непрестанното въздействие на всекидневната реч“¹⁶. Тук може да възникне въпросът, дали допускането на елементи от живата реч, което не е чуждо и на Евтимиевия език, не е било принцип в езиковореформаторската дейност на търновските книжовници, т. е. не би ли могло да се говори и за четвърти основен принцип. Отговорът е отрицателен, тъй като, от една страна, основният принцип трябва да бъде спазван последователно, а, от друга, той трябва да бъде всеобхватен, нещо, което не може да се каже за допускането на елементи (преди всичко лексикални) от живата реч в езика на търновските книжовници.

Изводите на Ив. Гълъбов са извлечени от сравнително ограничен по обем езиков материал.¹⁷ Наблюденията над част от него (сложни думи, топка на местоименните енклитики и синтактични конструкции с членоподобно употребеното относително местоимение *нже*) бяха задълбочени по-късно в кандидатската дисертация на М. Тихова.¹⁸ Това налага представите ни за Цамблаковия език да бъдат разширени, доколкото това е възможно с ограниченото място, с което разполагаме, като бъдат свързани непременно с въпросите на езиковата реформа на Евтимий Търновски и с нейните основни принципи.¹⁹

* * *

I. Интересно е да се проследи състоянието на склонитбената система при съществителните имена в езика на Цамблак върху един по-широк исторически фон. Цамблаковият език, както и езикът на Евтимий, е напълно синтетичен, без никакви следи от разпадане на именното склонение. Значи ли това обаче, че той е съхранил непокътнатото старобългарското състояние, че в него не са намерили отражение и някои по-късни, макар и несвързани с аналитизма, развойни тенденции? Преди повече от двадесет години Ив. Дуриданов показва, че развитието на българската склонитбена система от X—XI до XIV—XV в. се е характеризирало с действието на две противоположни тенденции — синтетична и аналитична. Макар че тенденциите са противоположни по характер, при действието и на двете с различна сила и в различно време се стига до повече или по-малко значителни отклонения от състоянието на склонитбената система

¹⁵ Ив. Гълъбов. Цамблаковото слово за Евтимий. . . , с. 89.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Разгледани са вариантите *-ъ* и *-неъ* на миналите действителни причастия от глаголите на *-и*-спрежение, обликът *тѹждѣ*, словоредът на местоименните енклитики, употребите на *нже*, както и някои словообразователни и лексикални черти на Цамблаковия език.

¹⁸ М. Тихова. Езиково-стилни особености в творчеството на Евтимиевите приемници — Григорий Цамблак, Константин Костенечки и Йоасаф Бдински. Автореферат. Велико Търново, 1975.

¹⁹ Тук имаме пред вид всички по-важни досегашни проучвания върху отделни черти от Цамблаковия език, които споменаваме в изложението по-нататък.

в класическите старобългарски паметници.²⁰ Според Ив. Дуриданов отмирането на непродуктивните склонитбени типове, появата на обобщени или нови окончания и др. говорят за все още жива до XIV в. тенденция към създаване на нови синтетични форми;²¹ подобни процеси се наблюдават и в останалите славянски езици, които са запазили синтетичния си строеж. Действието на аналитичната тенденция, която довежда до пълна загуба на именното склонение, се отразява по паметниците от XII до XIV в. като неправилна употреба на надежни окончания, липса на съгласуване по падеж между съществителни и прилагателни (респ. причастия), отмиране на категорията двойствено число при имената, отмиране на отделните падежи чрез изместването им от обща форма и др.²² Редица от промените, резултат от действието на синтетичната тенденция, които в същност бележат и една от посоките в развитието на стария български книжовен език след XI—XII в., се откриват системно прокарани в езика на Григорий Цамблак. На друго място ние се спряхме на този въпрос по-подробно.²³ Тук ще резюмираме резултатите от наблюденията си, като посочим и някои по-важни примери.

Предварително трябва да се подчертае, че у Цамблак няма и следа от онези промени в именното склонение, които са били резултат от действието на аналитичната тенденция. Само в такъв смисъл можем да говорим за стремеж на търновските книжовници към архаизация на книжовния език по отношение на именното склонение. Иначе, както вече беше отбелязано, те са се придържали към изискването да съхранят непокътнат синтетичния строеж на средновековния български книжовен език, като всички приети от тях нови черти, представляващи промени по отношение състоянието в най-старите паметници, са оставали в рамките на действието на синтетичната тенденция.

В езика на Цамблак е почти напълно заличена някогашната разлика между *о-* и *й-*основи. Тези два склонитбени типа в същност са се смесили много рано. Според Вл. Георгиев в късния праславянски език може да се говори за едно общо *о-/й-*склонение.²⁴ В приемането на различни нови черти в това склонение личи стремеж да се отстранят случайните, нетипичните отклонения, наблюдавани в среднобългарските паметници, а да се приемат само онези, които са били широко разпространени, станали са обичайни и отхвърлянето им би довело до значителни трудности в книжовната практика. Така у Цамблак срещаме като напълно равностойни две окончания за дат. п. ед. ч. на имената от м. р. в *о-/й-*основи- *оу-* и *-овн*. Известно е, че окончанието *-овн* е започнало да измества окончанието *-оу* при имената от м. р. *о-*основа още в началото на старобългарската епоха най-напред само при имена, означаващи лица, а след това и

²⁰ Ив. Дуриданов. Към проблемата за развоя на българския език от синтетизъм към аналитизъм. — Год. Соф. унив., Филолог. фак., т. LI, 1955, 3, с. 85—273; вж. също и Пътят на българския език от синтетизъм към аналитизъм. — Български език, 1957, кн. 1, с. 5—18.

²¹ Ив. Дуриданов. Пътят на българския език..., с. 11.

²² Ив. Дуриданов. Към проблемата за развоя..., с. 175.

²³ Ив. Харалампиев. Промените в българското именно склонение до XIV век и отношението на книжовниците от школата на Евтимий Търновски към тях. — Език и литература, 1980, кн. 1, с. 13—23.

²⁴ Вл. Георгиев. Основни проблеми на славянската диахронна морфология. С., 1969, с. 78.

при нелични съществителни имена.²⁵ В езика на Григорий Цамблак това окончание се среща само при имена на лица. При това използването на двете окончания се подчинява на определени правила, каквито не са ни известни от други писмени паметници. Главното условие да бъде употребено дателно окончание *-ѡѣ* е името да не е свързано с предлог, да няма в изречението свои съгласувани определения и да не влиза в състава на конструкция дателен самостоятелен. В останалите случаи се използва само дателно окончание *-ѡѣ*, например: *н свързана мѣста, грады, веси, наръды прикѡдѣше хрѣнстоѡѣ* (ПСЕ 66.2); *бѡгоѡѣ бѡдѡдѣрѣнѡ възсѡдѡдѣше* (ЖСД 7006); *Мнѡсѡѣ ѡучѣтелства, нже доверѣ н ѡкоже бѡгоѡѣ ѡѣ ѡѡбѣзно пожнѣшѣхѣ ѡбразѣ* (МИН 1.1); *Петрѡѡѣ порѣвноѡѡѡѣ, апостѡльскомѡѣ възхѡѡѣ* (ПСЕ 5.1); *желѡемѡѡѣ мѡѣ бѡдѡдѣѣ н бѡгоѡѣѣ прѣдѡпѡсан* (МИН 14.8); *Н тако ѡѡ малыѣ дѡѡнѣхѣ подспѣшѣствѡѡѡѡѡѡѣ бѡгоѡѣѣ, концѣ прѣѡѡѡѣ* (МИН 30.8).

Тези правила са валидни и за употребите на окончанията за дат. п. ед. ч. *-ѡѣ* и *-ѡѣ* при личните имена от м. р. *ѡѡ*-основа.

Смесването между различни склонителни типове в езика на Цамблак не се ограничава само при *ѡѡ*- и *ѡѡ*-основи. То се среща и при *ѡѡ*- и *ѡѡ*-основи, вижда се и в напълно разколебаната система на консонантното склонение. Напълно са възприети редица нови и обобщени окончания, които са били широко разпространени в среднобългарските писмени паметници. Така например единствено използвано в род. п. мн. ч. на имената от м. р. *ѡѡ*-основа е окончанието *-ѡѡѣ*; същото нещо може да се каже и за окончанието *-ѡѡѣ* за мест. п. мн. ч. на имената от м. и ср. р. в същата основа. При имената от м. р. *ѡѡ*-основа в им. и род. п. мн. ч. се употребяват единствено окончанията *-ѡѡѣ* и *-ѡѡѣ*, резултат от влияние от страна на имената от *ѡѡ*-основа.

Примерите могат да бъдат увеличени. В редица случаи едно или друго окончание е възприето или отхвърлено, за да бъде отстранена омонимията между различни падежни форми. Ето един пример. Промяната на окончанията за твор. п. ед. ч. *-ѡѡѣ* и за дат. п. мн. ч. *-ѡѡѣ* в *-ѡѡѣ* и *-ѡѡѣ* се сочи като една от типичните среднобългарски промени с имената от ср. р. *ѡѡ*-основа.²⁶ Григорий Цамблак е приел само новото дателно окончание за мн. ч. *-ѡѡѣ*, а е запазил непроменено старото творително окончание в ед. ч. *-ѡѡѣ*. В посочения случай, което е характерно и за Евтимиевия език, приемането на окончанието *-ѡѡѣ* само в дат. п. мн. ч. по всяка вероятност е било продиктувано от стремеж за ясно разграничаване между формите за двата падежа поради отдавна изгубената различителна способност на краесловните ерове.

Ако трябва накратко да се обобщи казаното за състоянието на склонението при съществителните имена в езика на Григорий Цамблак, трябва да се отбележи следното: не се открива и следа от стремеж да се възстанови някакво старинно състояние, някаква изконна чистота на

²⁵ К. Мирчев. Старобългарски език. Кратък граматичен очерк. С., 1972, с. 40.

²⁶ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1963, с. 151.

склонителните типове. Дадено е широко място на всички по-значителни промени, които характеризират развитието на именното склонение в стария български книжовен език след XI в. и са резултат от действието на тенденцията за създаване на нови синтетични форми.

II. Употребата на прости и сложни форми на прилагателните имена у Цамблак се подчинява на старобългарските, а валидни и за преобладаващия брой среднобългарски паметници правила.²⁷ Сложни форми на прилагателните се употребяват тогава, когато те са субстантивирани или пък са употребени като определения, например: Да не бѣдетъ ми вѣрѣщи сѧ тебе, Христѣ съ безначалнымъ ти вѣтѣмъ и прѣсѣвѣтымъ дѣломъ/хѣмъ (МИН 10.1); Блѧ/женномѣ же одѣванѧ възложше, свободно шествовати, ѧможе и хощетъ, рекше (ПСЕ 59.5).

Прости форми се употребяват предимно в случаите, когато прилагателните изпълняват служба на сказуемни определения или пък когато не е било нужно да бъде подчертан признакът или той не е нов в съобщението, например: ѧко да позорѧ тогава бѣдетъ съмѣлъ/тъ (ПСЕ 58.2); н сѣмѣмъ неже слова скорѣе бывшѣмъ, нагъ посрѣдѣ стоаше (МИН 11.2); слѣзы нѣзнакътъ отъ радости докълны (МИН 33.2).

В езика на Григорий Цамблак е намерила отражение и започналата още в старобългарски промяна на сложните форми на прилагателните имена под влияние на местоименното склонение. Това важи и за сложните причастия. Новите окончания са възприети само в ед. ч., и то не във всички падежи. В род. п. например старите окончания на сложните прилагателни и причастия се пазят непроменени. И тук Цамблак е бил верен на принципите на своята школа. Поради това, че родително окончание -ого вместо -аго се среща много рядко в среднобългарските паметници (посочват се един пример от Виргинската грамота на Константин-Асен и седем примера от Троянската повед²⁸), то не е било възприето. Обратно, прието е като единствено дателното окончание на прилагателните имена от м. и ср. р. -омѣмъ, което се среща често още в старобългарските писмени паметници, а е особено често срещано през XIV в.²⁹ Като пример може да се приведе състоянието в Савина книга. В този паметник се открива единствената за старобългарските паметници сложна форма с повлияно от местоименното склонение окончание -ого в род. п. ед. ч. — -жнѣого. В същото време употребата на окончание -омѣмъ в дат. п. ед. ч. в Савина книга е обичайна.³⁰ Променено е и окончанието за мест. п. ед. ч. ѣмъ/ < -ѣемъ/ в -омъ при прилагателните имена от м. и ср. р. От друга страна пък, е запазено старото окончание в твор. п. Възприето е и окончанието -он вместо старото -ѣн в дат. и мест. п. ед. ч. на прилагателните от ж. р. Покрай формите с променено окончание се срещат

²⁷ Вж. Н. Толстой. Значение кратких и полных форм прилагательных в старославянском языке. — В: Вопросы славянского языкознания. Вып. 2. М., 1957, с. 43—122.

²⁸ Ив. Дуриданов. Пътят на българския език..., с. 144.

²⁹ Вж. К. Мирчев. Историческа граматика на българския език, с. 159.

³⁰ А. Ваян. Руководство по старославянскому языку. М., 1952, с. 183.

много по-рядко и форми с непроменено, като тук не успяхме да извлечем никаква закономерност в успоредната им употреба.

Цамблаковият език пази старите синтетични средства за изразяване на степен. Това е характерно за всички търновски книжовници, тъй като, както вече беше изтъкнато, те са избягвали всички промени, отразени в писмените паметници, които са представлявали резултат от действието на аналитичната тенденция. Една нова черта, свързана с промени в синтетичните форми за изразяване на степен преди окончателната им замяна с аналитични, е била приета напълно от Григорий Цамблак. В среднобългарските паметници се забелязва настаняване на суфикс *-ънш-* под влияние на косвените падежи в им. и вин. п. ед. ч. и на сложните прилагателни имена от м. и ср. р.³¹ Тази промяна е застъпена последователно в езика на Цамблак: *н тоговѣхъ похвалѣ свѣдѣтель вѣдѣт н проповѣдникъ велегласнѣишѣи* (ПСЕ 17.2); *еже есѣтъ цѣлѣрскихъ скровниѣхъ вѣгатишѣ* (ПСЕ 27.3); *съ нами же яко братъ пренесни сладоуишѣи вѣсѣмъ чловекомъ насладниши са жнѣот* (МИН 6.7).

Като изключения се срещат стари, застинали сравнителни форми, например *болън* и *лѣучън*, които в старобългарски не са притежавали форми за положителна степен³², или пък форми като *вышнѣи*, образувани от положителна степен на стари безсуфиксни прилагателни, които по-късно са удължили формата си със суфикс *-ък/-ьк-/* или *-ок-*.³³

III. Местоименната система у Цамблак заслужава специално внимание. Засега са проучени само част от употребите на относителното местоимение *нже*.³⁴ Тук ще се спрем бегло на някои по-интересни въпроси.

Интересно е да се види какво е състоянието на личните местоимения и по-специално на средствата за означаване на третото лице. В им. п. ед. и мн. ч. като третолични Цамблак употребява показателните местоимения *онъ* и *тъ*, като условията, при които се срещат отделните местоимения, са различни. С *онъ* Цамблак си служи, когато трябва да назове конкретен предмет или лице, например: *н тако онъ оубо тѣмъ, онѣи же своимъ вѣдѣствомъ оучитель бѣхъ къ блѣгочѣстїю* (ПСЕ 48.2); *якоже бѣ аглѣ гвѣрѣеще, вѣт нѣкотораго пѣвѣамъ многымъ покрываемо, еже оугасити са, оно же снхъ приложенїемъ паче великъ пламень на высотѣхъ абїе възпоуцаеть* (ПСЕ 24.5); *бѣ оуа егоже онъ хвалѣашѣ* (МИН 11.2). Като третолично показателното местоимение *тъ* се използва от Цамблак предимно в случаите, когато предметът или лицето трябва да се изрази обобщено, неконкретно, когато става дума например не за определен човек, а за човек изобщо, не за конкретна планина, а за планина изобщо и т. н.: *Та бѣ (пустинята) н Моисѣа н Ілїѣ прослави* (ПСЕ 30.4); *Прѣтъръпѣвыи же до конца тъ спѣсѣт са* (МИН 23.4); *Коупно ѡнѣ* (Евтимий) *снхъ словомъ яко дѣждѣ напааше, коупно н тѣи* (слушателите)

³¹ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език, с. 161.

³² К. Мирчев. Старобългарски език, с. 51.

³³ Г. Хабургаев. Старославянский язык. М., 1974, с. 234.

³⁴ Ив. Гълъбов. Цамблаковото слово за Евтимий. . . , с. 72—77; М. Тихова. Цит. същ.

растѣхъ оуспѣдѣмъ и пава, прннѣшахъ (ПСЕ 35.4); Та бѣ (пустинята)
Улѣжъ вранѣмъ пнтати са прѣвѣе оустрѣвѣши (ПСЕ 8.2).

В косвените падежи Цамблак използва и формите на анафоричното местоимение обикновено в постпозиция, например: Елѣнѣ бѣ прѣаша
его (ПСЕ 5.4); Егда оуже ннзложена сего кѣмѣни испроснѣи его, того
вндѣ (ПСЕ 22.5).

Показателните местоимения тѣ, сѣ и онѣ се употребяват като третолични с косвените си форми само в препозиция. Това може да се види във втория от приведените по-горе два примера.

Във вин. п. ед. ч. м. р. се употребява само родително-винителна форма его на анафоричното местоимение вместо старобългарската винителна форма н.

Забелязват се и други интересни особености при формите на показателните местоимения, които показват отклонение от старобългарското състояние. На първо място може да се отбележи именителната форма за ср. р. ед. ч. сѣ, редовно употребявана, вместо старинната се. Причината за тази промяна (в същност форма снѣ е известна на немалко среднобългарски паметници) може да се потърси в стремежа да се разграничи показателното местоимение от показателната частица се 'ето', употребявана от Цамблак: Се покѣн, нже въ тѣлѣ малыа мн жнзнъ зде прѣвѣдѣ (ПСЕ 63.3).

Форма сѣ се употребява като именително-винителна за ср. р. в мн. ч. със значение 'тези неща', например: Сѣа слышавша самодрѣжда (ЖСД 7016). Оттук идва и липсата на сѣа като показателно местоимение за ж. р. Изобщо не успяхме да открием именителна форма за женски род от мекия вариант на показателното местоимение.

Промени се забелязват и в други форми на множествено число. Така формата за им. п. мн. ч. ж. р. на местоимението тѣ е тѣа вместо тѣи; това е довело до промяна на винителните форми за м. и ср. р. — тѣа, сѣа.

Тук заслужава да се отбележи и важното наблюдение на Ив. Гълъбов за наличието на форма егово, резултат от съединение на родителна форма его и суфикс -ов- като форма на притежателно местоимение за 3 л. ед. ч.³⁶ Н что бѣ рѣкоудѣлѣе егово (ПСЕ 27.1). Отбелязваме този пример, тъй като той е свързан с подобен пример в Евтимиевото Житие на Иларион Мъгленски: егово жъ н/ы/нѣ прнзеваше бллгоудѣ/тѣ/тѣ (ЖИМ 28).

IV. Особено важно е да се проследят средствата за изразяване на определеност в езика на Цамблак. Тук нещата са по-сложни и трябва да се разгледат върху фона на средствата за изразяване на определеност в старобългарските и среднобългарските писмени паметници. Въпросът за появата и развитието на задпоставения определителен член е един от най-трудните въпроси в историята на българския език. Натрупана е богата литература от разнообразни и често взаимноотричащи се схващания. Независимо от това обаче е безспорно едно: през среднобългарската епоха говоримият български език е притежавал задпоставен определите-

³⁶ Ив. Гълъбов. Цамблаковото слово за Евтимий..., с. 78.

лен член.³⁶ Съвсем различно е положението в писмените паметници, където новосъздадената членна форма почти не е намерила място. Чак до XVI в. по писмените паметници, и то твърде рядко, се откриват само средства, а не форми за изразяване на определеност.³⁷

В езика на Григорий Цамблак липсва определителен член, но съществуват средства за изразяване на определеност, част от които бяха вече подробно разгледани.³⁸ Това са членоподобните употреби на относителното местоимение *нже*, които се тълкуват като калка на предпоставения гръцки определителен член. В същото време обаче Цамблак си служи с друго, неотбелязано досега средство за изразяване на определеност — съчетания от име и задпоставено показателно местоимение. То беше открито и в езика на Евтимий Търновски.³⁹ В студията си за езика на Евтимий Д. Иванова-Мирчева пише следното: „Много повече, отколкото в старобългарски, показателните местоимения се използват за израз на определеност. Същевременно в езика на Евтимий напълно липсва членна форма. Би могло да се предположи, че авторът не е могъл да устои на своето собствено говорно съзнание, в което членуването е било вече свършен факт, но като не желал или не можел да си позволи да въведе в книжовна употреба тази „некласическа“ форма, е засилил употребата на показателните местоимения.“⁴⁰ Такова е положението и в езика на Григорий Цамблак. И тук, както и в езика на Евтимий двете средства за изразяване на определеност се разграничават по употреба. Както и в старобългарски, в езика на Григорий Цамблак *нже* винаги стои при именна група, определя едно по-подробно и детайлно характеризирано, по-сложно явление, предмет, лице и пр. *Нже* се свързва пряко с една от думите в именното съчетание, обикновено с името или пък субстантивизираното прилагателно и причастието, които представляват центърът на съчетанието: *не въ мѡи сѣтъ гл/агол/ы еже о ѡтвѣрженѣ Х/рист/а моего (МЙН 8.1); ꙗко да не тѣкмо намъ аже ѡт вѣзны н маѣка поддѣтъ потрѣбѣ, нѣ да н жже ѡт нас м/н/а/о/стѣ сподобѣтъ сѧ (ПСЕ 37.3); прѣвѣсхѡде нже въ ѡбнтѣи мнѡгымъ врѣменѣм прѣтврѡужденные мѡже (ЖСД 703а).*

Срещат се и немалко случаи на съчетания от *нже* и инфинитив, които се определят като изцяло създадени по гръцки образец. Важно е тук наблюдението на М. Тихова, че гръцкият образец се калкира само формално, а смислово конструкцията *нже* + инфинитив се доближава до целно-следствените или причинно-подчинителните изречения.⁴¹

С помощта на задпоставено показателно местоимение с определителна служба се определя предварително въведен в текста или добре известен

³⁶ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език, с. 182.

³⁷ Б. Цонев. История на българския език. Т. II. С., 1934, с. 503, пише, че книжовният български език не познава член в „същия смисъл“ чак до XVI в.

³⁸ Вж. посочената в бел. 33 литература.

³⁹ Материалът беше изнесен от нас на Втория симпозиум „Търновска книжовна школа“ през 1976 г. във Велико Търново.

⁴⁰ Д. Иванова-Мирчева. Евтимий Търновски, писател-творец на литературния български език от късното средновековие. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 203.

⁴¹ М. Тихова. Цит. съч., с. 27.

отделен предмет, обект или лице, чието показване не е нужно. При това когато определянето става в именна група, показателното местоимение стои след първото име от групата, например: *Сѣ слышавъ не чьс-тываа она доуша* (МЙН 5.1); *Д/ь/невн же свѣтаѣцюу н чюднѣишии мѣжѣ невѣднми быша н свѣтѣвѣшии подобно* (МЙН 28.4); *Многымъ почтаетъ сѣззани новынъ съ Исакъ н грѣбѣмъ предасть* (ПСЕ 15.2); *Тогда великое сѣ свѣтло видѣхомъ, братне, н сщныа оны рѣцѣ нашии коснѣща с/а/ главѣ* (ПСК V); *По срдѣ же снхъ възвхъ бл/а/голѣпныи оны н б/о/голѣпныи въздвиже храмъ* (ЖСД 7056) и др.

Примерите са твърде много, те се откриват във всички Цамблакови творби, в езика на Евтимий и на другите търновски книжовници. Явно тук се сблъскваме с една типична за школата езикова особеност, която не може да се свърже нито със състоянието в най-старите ни писмени паметници (особено с изобилието на примерите), нито с влияние на гръцки образци. Това поставя въпроса и за отношението ни към подобни, далеч по-редки примери в други средновековни писмени паметници. Изследвачите обикновено наричат съчетанията от име и задпоставено показателно местоимение с определително значение „членни форми“, особено когато те превеждат членувани гръцки имена. В същност това са само средства за изразяване на определеност, за които, когато ги срещнем в среднобългарските паметници, не можем да твърдим със сигурност, че представляват отражение на живи черти, проникнали от говоримия език. Иначе ще бъдем принудени да приемем, че търновските реформатори, чийто език е максимално далеч от разговорната реч на онова време, са дали място на една толкова характерна нова черта, която среднобългарските книжовници, далеч не така стриктни и последователни в придържането си към традицията, са отбягвали в продължение на векове.

V. Цамблаковата система от глаголни времена следва в общи линии някои от основните особености, отбелязани в останалите среднобългарски писмени паметници. Това означава, че отделни форми и употреби показват различие по отношение на старобългарската норма. Петте старобългарски спрежения са добре запазени, без следи от прегрупиране. В сегашно време при атематичните глаголи е пренебрегнато старото окончание за 1 л. мн. ч. *-мъ* и е заменено с *-мы*. Тази особеност е характерна за езика на всички търновски книжовници. Известно е, че окончанието *-мы* се появява по паметниците още в старобългарската епоха най-напред при атематичните глаголи, а в края на периода вече може да се открие и при глаголи от други спрежения.⁴² У Цамблак това окончание не излиза вън от чертите на атематичното спрежение, което говори за системност, за нормативност в използването му. Приемането на окончание *-мы* в 1 л. мн. ч. на атематичните глаголи е обяснимо, като се има пред вид несистемното писане на краесловните ерове от търновските книжовници.

Значително е намалено разнообразието от аористни форми. Известно е, че в старобългарските паметници, макар и в доста разколебан вид, все още се пази значително разнообразие от аористни форми. Това може да се види и в ранни среднобългарски паметници, например в Доброми-

⁴² К. Мирчев. Историческа граматика. . . , с. 190.

ровото евангелие. Цамблак използва само два вида аорист: -х-, който се образува от глаголи с инфинитивна основа на съгласна, и -ох-, който се образува от глаголи с инфинитивна основа на съгласна. Няма изключения, така че и привеждането на примери в случая е излишно.

Аористното окончание за 3 л. мн. ч. е -ша.

Важен въпрос, чието решаване засега е невъзможно, е да се посочат правилата (ако съществуват такива) за употреба на контрахирани и неконтрахирани имперфектни форми. Прави впечатление голямата последователност, с която се контрахират някои глаголи, като бѣти, мѣнѣти, тѣшти, зѣрѣти, веселѣти са, жѣти, гѣсти, молѣти са, ѣти и неговите производни, стоѣти, вѣпѣти, нмѣти и др. Такова е положението и в езика на Евтимий. Навярно контрахирането на определени имперфектни форми е било част от нормата, чиито изисквания е следвал Григорий Цамблак.

Григорий Цамблак си служи с познатите старобългарски форми за имперфект и аорист на глагола бѣти: имперфект — бѣхъ, бѣ, бѣ... , аорист — бѣхъ, бѣ, бѣ/стѣ/... Различие се открива в 3 л. ед. ч., където Цамблак използва едновременно две имперфектни форми — бѣ и бѣше, например: Н ѡ/а/рь оубо нскааше ѡт него, еже не бѣ, он же показоаше са, еже н бѣше (ПСЕ 21.3); Н тѣхъ д/оу/шамн любимъ бѣ н желательнъ (ЖСД 704а); малым вѣдом бѣше (ПСЕ 24.6). Би могло да се смята, тъй като не се откриват различни условия за употреба на двете форми, че Цамблак (а така е и у Евтимий) е възприел смятаната за по-късна форма бѣше / бѣше⁴³ поради нейното широко разпространение в среднобългарските писмени паметници в съответствие с третия основен принцип на езиковата реформа.

Важно е да се отбележи, че в Цамблаковия език напълно липсва супин. Това важи за езика и на останалите търновски книжовници. В това отношение езикът на реформаторите показва различие спрямо старобългарските писмени паметници, където супинът все още се пази, макар и значително ограничен.

Специално внимание заслужават причастията в езика на Цамблак, но тук няма да се спираме на тях. Достатъчно е да се споменат интересните наблюдения на Ив. Гълъбов за наличие на два облика — на -ѣ и на -нѣ при миналите действителни причастия от глаголите на -н-спрежение, например: съвокупѣ, оставѣ, възлюбѣшому, но поклоннѣ са, възвѣрнѣ, прѣблжнѣ са и др.⁴⁴

VI. Някои синтактични черти на Цамблаковия език бяха посочени от Ив. Гълъбов, М. Тихова, А. Давидов.⁴⁵ Тук ще отбележим накратко някои особености на често използваната от търновските реформатори причастна конструкция дателен самостоятелен. Бегло се спря на тази конструкция в езика на Григорий Цамблак А. Давидов.⁴⁶ Споменатата причастна кон-

⁴³ К. Мирчев. Историческа граматика, с. 198.

⁴⁴ Ив. Гълъбов. Цамблаковото слово за Евтимий..., с. 62—64.

⁴⁵ Пак там, с. 65—77; М. Тихова. Цит. съч., с. 18—29; А. Давидов. За някои стилистични особености на Цамблаковата реч (Върху материал от „Мъчение на Йоан Нови“ и Похвално слово за Евтимий). — В: Славистични проучвания. С., 1973, с. 28—33.

⁴⁶ А. Давидов. За някои стилистични особености..., с. 31.

струкция у Цамблак има твърде различен вид от онова, което виждаме в най-старите български (евангелски) текстове. П. Илчев⁴⁷ изтъква следните характерни особености и тенденции на развитие в старобългарския дателен самостоятелен:

а) абсолютната дателна синтагма има вида PcjS (или cjPS), където P=предикат, S=субект, а cj=съюзна връзка;

б) почти винаги в старобългарски конструкцията се придружава от някакъв съюз;

в) основните тенденции в развоя на конструкцията са две: стремеж към структурна стабилизация и склонност да се превърне от двучленна в едночленна.⁴⁸

Известно е освен това, че субектът на класическата конструкция дателен самостоятелен не трябва да бъде един и същ с подлога или допълнението на изречението, в което се намира.⁴⁹ По правило конструкцията предхожда онази част, с която се свързва по смисъл.⁵⁰

Без да се впускаме в подробности, ще отбележим, че споменатите характерни особености на старобългарския дателен самостоятелен се откриват в езика на Григорий Цамблак съществено променени. Най-напред абсолютната дателна синтагма има точно обратен вид — субектът по правило предхожда предиката: Таже зноу наставшъ wt слънъчинаго вара н хладъ великоу потрѣбнъ сщюу на теръгъгъльскыхъ горъ высоту сѣ възводаще (ПСЕ 38.5); Сѣ мѣчъенъкоу дръзновеннымъ словомъ глаголѣше н лица върадованіемъ, лице часто измѣняше мѣчънѣль (МИН 11.1).

Съюзната връзка не е задължителна, което може да се види във втория от приведените по-горе примери.

Често се нарушава и важното изискване субектът на конструкцията да не се явява като подлог или допълнение на изречението: яже н въ слоуха прѣидѣша нже тогда блѣгѣстнѣаго/ господствоушюмоу въсѣж Молдовахѣж н Поморѣхъ, хрѣстѣанѣншюмоу н великоу въведѣ ѿанноу/ Александрѣ мѣжю ннымъ оубо оукрашащюу са блѣгымъ, нж н мѣчъенъкоу сщюу (МИН 32.1); Таже нже въ правдѣ вѣщн сѣдащюмоу нже сѣ въсѣко мало въ блѣгоуваеніе възмнѣт са (ПСЕ 25.2).

Допуска се един от двата члена на конструкцията — името или причастието — да се изпусне (вж. втория от примерите по-горе).

Мястото на конструкцията дателен самостоятелен в изречението е съвсем незафиксирено — то може да бъде в началото, средата и в края: Н семѣу бывшюу, вѣачнмъ вѣ сѣа/тын по въсѣмоу градоу (МИН 25.2);

⁴⁷ П. Илчев. За спецификата на старобългарския *dativus absolutus*. — Български език, 1963, кн. 3, 211—233.

⁴⁸ Посочените от П. Илчев особености на самостоятелната дателна синтагма не биха могли да претендират за всеобхватност, тъй като са извлечени след наблюдения върху ограничен материал: това са само конструкции, в които субектът е изразен с местоимение *ѣмоу*. Освен това материалът е взет само от старобългарските евангелски текстове.

⁴⁹ А. Л. Милев. Самостоятелният дателен падеж в „История славеноболгарская“. — Български език, 1963, кн. 1, с. 43.

⁵⁰ П. Илчев. Цит. съч., с. 217.

Н мнѡгы съ ѡттрѣже къ погыбѣан, еанко въ мѡужехъ н еанко въ женахъ, нъ н ѡт нже въ ц/а/рскыхъ н самныхъ скопцехъ ц/а/рехъ слѡужещимъ, съмрътоноснаго своеа ереси ѡда прѣподасть (ЖСД 12.7); По въсемоу же ц/а/рскому ономъ граду въстанѣа н маввы н раздорн творяхъ се: овѣмъ оубѡ заславнымъ прилагающимъ се, овѣмъ же прѡтивещимъ се н тѣхъ ѡбличающимъ (ЖСД 11.6).

За съжаление историята на конструкцията дателен самостоятелен в книжовния български език все още не е проучена, за да може да се посочат източниците, да се очертае кръгът от паметници, в които конструкцията търпи развитие в сравнение със състоянието ѝ в старобългарския. Много важно е освен това да се проучат и другите конструкции в езика на Григорий Цамблак — причастни и инфинитивни, и особено да се види в какви условия книжовникът предпочита да използва родителна абсолютна конструкция.

* * *

С изложения дотук материал ние се постаряхме да подкрепим твърдението си, че прочутата езикова реформа на Евтимий Търновски е почивала на три основни принципа. Заедно с това се постаряхме да дадем и малко по-широка представа за Цамблаковия език, чието проучване е въпрос на близко бъдеще. Приведеният материал показва колко много неясни въпроси от историята на българския книжовен език до Възраждането могат да бъдат решени, ако се вгледаме по-надълбоко в езика на търновските реформатори от школата на Патриарх Евтимий.